

RAFAŁ NAKONIECZNY

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

© <https://orcid.org/0000-0002-0935-7706>

Twórczość Artapanosa – teza o synkretyzmie diaspory aleksandryjskiej

Piśmiennictwo autorów związanych choćby pośrednio z diasporą aleksandryjską w czasach hellenistycznych i wczesnorzymskich znane jest dziś jedynie częściowo. Zarówno liczne dzieła Filona Aleksandryjskiego, ciekawy *List Arysteasza*, jak i zachowane jedynie we fragmentach inne pisma świadczą o tym, że Żydzi z diaspory egipskiej opanowali doskonale nie tylko język grecki, lecz poznali dogłębnie również całą grecką kulturę, tradycję, literaturę, słowem: grecki sposób myślenia. Wiele wskazuje na to, że w dużej mierze hellenizm stawał im się coraz bardziej bliski. Było to możliwe dzięki dostępności hellenistycznej edukacji, którą w pewnym uproszczeniu można utożsamić z instytucją gimnazjonów. Nic bowiem nie wiadomo o tym, by w diasporze funkcjonowały szkoły żydowskie zapewniające wykształcenie na analogicznym poziomie¹.

Znakomitym wykształceniem i talentem mógł się poszczycić również tajemniczy pisarz żydowski, imieniem Artapanos, tworzący w Aleksandrii. Zamierzeniem niniejszego studium jest ukazanie twórczości Artapanosa przez pryzmat kulturowego obrazu diaspory aleksandryjskiej, jaki wyłania się z tekstów tego pisarza. W pierwszej kolejności przybliżono poniżej postać autora i jego utwór. Następnie ukazano jeden z głównych motywów utworu, jakim jest znaczenie Mojżesza tak w historii Żydów, jak i Egiptu (a przez to także kolejnych cywilizacji). W dalszej części studium omówiono osobno dwa nader interesujące aspekty analizowanego pisma, a mianowicie zawarte w nim elementy polemiczne oraz propagandowe. Już w tym miejscu należy jednak zaznaczyć, że wspomniana analiza zawsze stanowi efekt subiektywnych badań tekstu.

Artapanos i jego dzieło

Dla badaczy starożytnej literatury Artapanos od dawna stanowi obiekt żywego zainteresowania². Na kartach historii jest to rzeczywiście postać nietuzinkowa, co zgrab-

¹ Por. J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE)*, Berkeley–Los Angeles–London 1996, s. 68.

² Por. E. Schürer, *History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, vol. 3, part 2, Edinburgh 1987, s. 524–525.

nie ujął John Collins, nazywając go najbarwniejszym spośród wszystkich hellenistycznych pisarzy żydowskich³.

Zagadkowe jest już samo brzmienie jego imienia, być może pochodzenia perskiego⁴. Nieznane pozostaje miejsce urodzenia Artapanosa, choć niewykluczone, że pochodził z Aleksandrii⁵, równie dobrze jednak mógł tu przybyć z innego miasta, na przykład z Leontopolis lub Heliopolis. Wszelkie powiązania Artapanosa z konkretnym miastem są w praktyce bardzo trudne do udowodnienia⁶.

W kwestii umieszczenia tego autora na osi czasu przyjmuje się ostrożny konsensus polegający na szacowaniu, że okres jego życia musiał przypadać na czasy po powstaniu Septuaginty (której wpływ na Artapanosa jest oczywisty), a jednocześnie przed Aleksandrem Polihistorem⁷, to znaczy gdzieś w przedziale od 250 do 100 r. p.n.e. Jedną z propozycji ustalenia konkretniejszych ram czasowych życia Artapanosa jest koniec II w. p.n.e.⁸

Artapanos przeszedł do historii literatury jako autor utworu, którego tytuł brzmiał prawdopodobnie *O Żydach*⁹. Jego głównym bohaterem jest Mojżesz. Co do formy literackiej utworu, to zalicza się go do greckiego romansu (*hero romance*). Katego-

³ Zob. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Michigan–Cambridge 2000, s. 37.

⁴ Por. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. 1, Oxford 1972, s. 706; J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000, s. 89, A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii ciąg dalszy*, Warszawa 2001, s. 104. Na temat imienia Artapanos w kulturze Mezaopotamii: zob. także M. Sandowicz, *Artapanos in Babylonia*, w: *Awilum ša la mašê – man who cannot be forgotten: Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of His 70th Birthday*, eds. S. Zawadzki, R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski, *Alter Orient und Altes Testament* 463, Münster 2018, s. 189–199.

⁵ Por. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. 1, dz. cyt., s. 704; C. R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, vol. 1, *Historians, Texts and Translations* 20, Pseudepigrapha Series 10, Chico 1983, s. 189.

⁶ Zob. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 39, przyp. 50.

⁷ To Aleksandrowi Polihistorowi współczesność zawdzięcza znajomość urywków twórczości Artapanosa. Por. J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 127, 446; J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 38–39, przyp. 42.

⁸ Zob. H.M. Zellentini, *The End of Jewish Egypt: Artapanus and the Second Exodus*, w: *Antiquity in Antiquity: Jewish and Christian Pasts in the Greco-Roman World*, eds. G. Gardner, K. Osterloh, Tübingen 2008, s. 27–39.

⁹ Zob. J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 128. Wydanie tekstu omawianego utworu wraz z komentarzem: C.R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, vol. 1, dz. cyt., s. 189–244. Bibliografię przedmiotu przedstawiają pozycje: E. Schürer, *History of the Jewish People...*, vol. 3, part 2, dz. cyt., s. 524–525; oraz J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 896. Z nowszej literatury warto odnotować: E. Koskenniemi, *The Old Testament Miracle-Workers in Early Judaism*, Tübingen 2005, s. 98–107.

rię tę wprowadził do literaturoznawstwa Martin Braun¹⁰. Ów charakterystyczny dla epoki hellenistycznej nowy gatunek literacki koncentrował się przede wszystkim na niesamowitych przygodach bohaterów, nierzadko również na silnych uczuciach, jakimi przepełnione były utwory tworzone w tym duchu. Warto zauważyć, że gatunek ten, którego dobrym przykładem jest powstały w Aleksandrii *Romans Aleksandra*, przekształcił się później w inny, dobrze dziś znany gatunek literacki, a mianowicie w powieść¹¹. Niewykluczone, że w tych samych czasach, co Artapanos, tworzył również Dionizjos Skytobrachion, autor romansu mitologicznego będącego dowodem niesłychanej fantazji pisarza¹².

Dzieło Artapanosa znane jest jedynie pośrednio (dzięki pracy Aleksandra Polihistora, którego z kolei cytuje Euzebiusz z Cezarei, a po nim Klemens Aleksandryjski¹³), i to jedynie w trzech fragmentach, z których dwa są relatywnie krótkie, natomiast trzeci zdecydowanie dłuższy¹⁴. Anna Świderkówna zaznacza przy tym, że zachowane urywki tekstu Artapanosa nie są właściwie fragmentami jego utworu, a jedynie ich streszczeniem¹⁵.

Niezależnie od powyższych zastrzeżeń na podstawie tekstu Artapanosa, jakim dysponuje nauka, można sobie wyrobić zdanie o autorze i jego kulturze intelektualnej. Dostrzega się mianowicie w autorze Żyda wykształconego na modłę hellenistyczną, który traktuje Egipt jak swój dom, a egipska kultura (wraz ze sferą sakralną) nie tylko nie jest mu obca czy niemiła, lecz przeciwnie: odnosi się do niej pozytywnie, a co ciekawsze, ukazuje ją jako zakorzenioną w przeszłości narodu żydowskiego¹⁶. Trafnie scharakteryzował go Nikolaus Walter, pisząc o nim: „hellenistyczny

¹⁰ M. Braun, *History and Romance in Graeco-Oriental Literature*, Oxford 1938. Por. K. Wierzbicka-Trwoga, *Cechy gatunkowe romansu*, „Terminus” 21 (2019), z. 2 (51), s. 197–214.

¹¹ Por. A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii...*, dz. cyt., s. 105.

¹² Zob. A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu*, Warszawa 1991, s. 127–130.

¹³ Euzebiusz z Cezarei, *Praeparatio evangelica* [dalej: *Praep. Ev.*], 9.18.1, 9.23.1–4, 9.27.1–37, w: *Patrologia Graeca*, t. 21, red. J.P. Migne, Paryż 1857; Klemens Aleksandryjski, *Stromata*, 1.23.154, 2–3, w: *Patrologia Graeca*, t. 8, red. J.P. Migne, Paryż 1857 [= *Praep. Ev.* 9.27.23–5]. Zob. D. Barbu, *Artapanos*, w: *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine, S. R. Huebner, Malden 2012, s. 792.

¹⁴ Por. C.R. Holladay, „*Theios Aner*” in *Hellenistic-Judaism: A Critique of the Use of This Category in New Testament Christology*, Society of Biblical Literature Dissertation Series 40, Missoula 1977, s. 199–232; S. Raup Johnson, *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity: Third Maccabees in Its Cultural Context*, Berkeley 2005, s. 95; W. Adler, *Alexander Polyhistor’s Peri Ioudaiōn and Literary Culture in Republican Rome*, w: *Reconsidering Eusebius: Collected Papers on Literary, Historical, and Theological Issues*, eds. S. Inowlocki, C. Zamagni, Leiden 2011, s. 225–240.

¹⁵ Por. A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii...*, dz. cyt., s. 105.

¹⁶ Specyfikę żydowskich narracji pisanych z perspektywy egipskiej przedstawia ciekawie artykuł: N. LaCoste, *Writing the Exodus in Egypt: The Role of Place in Shaping Jewish Narratives*, „Journal for the Study of the Pseudepigrapha” 25 (2016), iss. 4, s. 274–298.

powieściopisarz żydowskiego wyznania w środowisku egipskim¹⁷. Terminologia utworu w wielu miejscach zależna jest od Septuaginty¹⁸, jednakże Artapanos w toku żywej narracji przedstawia w nim swoją własną wersję wydarzeń, krańcowo różną od historii znanej z Biblii.

Znamienne jest już to, że Artapanos na swych bohaterów wybrał tylko tych żydowskich patriarchów, którzy w przekazie biblijnym mieli jakiś związek z Egiptem. Jego Abraham (fragment pierwszy) przybliżył faraonowi tajniki astrologii. Podobnie przedstawiał Abrahama Pseudo-Eupolemos. Natomiast późniejsza literatura ukazuje tego patriarchę jako zdecydowanego przeciwnika astrologii¹⁹. Z kolei patriarcha Józef (fragment drugi) w relacji Artapanosa dobrowolnie przybył do Egiptu, gdzie szybko stał się jedną z najważniejszych osób w administracji faraona. Znalazł uznanie u władcy i poddanych jako mądry i sprawiedliwy zarządca, zasłynął głównie z podziału gruntu, wykorzystania nieużytków i wprowadzenia irygacji oraz systemu miar. Józef okazywał również życzliwość egipskim kapłanom.

Mojżesz jako bohater utworu Artapanosa

Tematem trzeciego fragmentu jest życie oraz liczne zasługi Mojżesza²⁰. On sam także jest ukazany jako dobroczyńca Egiptu, a tym samym – co ciekawe – również cywilizacji greckiej, którą w powszechnym mniemaniu uznawano wówczas za spadkobierczynię kultury egipskiej²¹. Mojżesz zostaje utożsamiony u Artapanosa z Muzajosem, czym autor wpisuje się w nurt poszukiwań zasłużonych bohaterów całej ludzkości²². Warto zauważyć w tym miejscu, że podobnie przedstawia się rywalizacja wśród narodów wschodnich w ustalaniu starszeństwa i pokrewieństwa ich kultury z kulturą grecką²³. U Artapanosa to, co wydaje się egipskim wkładem w rozwój cywilizacji jako takiej, było w rzeczywistości dziełem i zasługą działających

¹⁷ N. Walter, *Fragmente jüdisch-hellenistischer Historiker*, Gütersloh 1980, s. 125.

¹⁸ Por. G. E. Sterling, *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts, and Apologetic Historiography*, Leiden 1992, s. 173–174.

¹⁹ Kwestię stosunku Żydów do astrologii omawia artykuł: J.H. Charlesworth, *Jewish Astrology in the Talmud, Pseudepigrapha, The Dead Sea Scrolls, and Early Palestinian Synagogues*, „Harvard Theological Review” 70 (1977), iss. 3–4, s. 183–200.

²⁰ Por. R. Kugler, *Hearing the Story of Moses in Ptolemaic Egypt: Artapanus Accommodates the Tradition*, w: *The Wisdom of Egypt: Jewish, Early Christian, and Gnostic Essays in Honour of Gerard P. Luttikhuisen*, eds. A. Hilhorst, G.H. van Kooten, *Ancient Judaism and Early Christianity* 59, Leiden 2005, s. 67–80.

²¹ Por. G.E. Sterling, *Historiography and Self-Definition...*, dz. cyt., s. 175; J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 128.

²² Zob. A.J. Droge, *Homer or Moses?: Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989, s. 1–35.

²³ Zob. N. Walter, *Der Thoraausleger Aristobulos*, Berlin 1964, s. 45–51. Problem poszukiwania źródeł cywilizacji klasycznych opisuje szeroko książka: S. Blundell, *The Origins of Civilization in Greek and Roman Thought*, London 1986.

w Egipcie Żydów²⁴. Według Artapanosa bowiem Mojżesz jako Muzajos miał być nauczycielem Orfeusza, mimo że Grecy przedstawiali ich relację akurat na odwrót. Hekatajos pisał, że Orfeusz nauczył Greków tego, co sam poznał w Egipcie²⁵. U Artapanosa natomiast wiedza pochodzi od Mojżesza²⁶. Autor pisma *O Żydach* wykazuje wyraźną dążność do preferowania następującego ciągu logicznego: Żydzi przekazali wiedzę Egipcjanom, Egipcjanie – Grekom, a zatem dominujący dziś kulturowo Grecy (Hellenowie) zawdzięczają swą pozycję właśnie Żydom.

Wspomnianą wyżej identyfikację Mojżesza z Muzajosem (*Mousaios*) ułatwiało Artapanosowi stosowanie przez niego specyficznej transliteracji greckiej wersji hebrajskiego imienia *Mosze*, które oddawał jako *Mousos*, podczas gdy inni autorzy zgodnie z zapisem Septuaginty oddają to imię zawsze jako *Mouses*. Wariant przyjęty przez Artapanosa dyskretnie zacierając różnicę pomiędzy oryginalnym hebrajskim brzmieniem imienia Mojżesza a greckim imieniem legendarnego Ateńczyka Muzajosa.

Szczególnie wyraźne są u Artapanosa odniesienia do postaci legendarnego króla Egiptu Sezostrisa, o którym pisał Diodor, Herodot i Strabon²⁷. To Sezostrisowi przypisywano tradycyjnie autorstwo militarnej potęgi kraju, dokonanie podziału administracyjnego Egiptu oraz początki tutejszej religii. Artapanos zaś wszystkie te zasługi przypisuje Mojżeszowi, który każdemu z wyznaczonych przez siebie nomów nadał opiekuńczego boga. Co więcej, Mojżesz miał również zapoczątkować kult Apisa w Memfis. Wspomniany faraon Sezostris uchodził także za pierwszego zdobywcę Etiopii. Mojżesz u Artapanosa odnosił sukcesy również i na tym polu.

To Mojżesz miał być pomysłodawcą wielu maszyn, w tym także umożliwiających podnoszenie ciężkich kamieni, co od razu w kontekście Egiptu przywodzi na myśl budowę piramid, jak również machin bojowych i okrętów wojennych. Odpowiedzią na działalność Mojżesza jest w utworze Artapanosa zrozumiała miłość Egipcjan²⁸. Warto tu nadmienić, że motyw domniemanych zasług w dziedzinie wynalazczości miał się pojawić w przyszłości w nieoczekiwanym kontekście. Otóż w piśmie *Contra Apionem* Józef Flawiusz będzie usiłował obalić zarzut dotyczący sytuacji całkiem przeciwnej. Relacjonując poglądy Apolloniosa Molona, Flawiusz bowiem pisze tak: „Twierdzi również, że jesteśmy ze wszystkich barbarzyńców najmniej z natury uzdolnieni i dlatego jedynie my nie wnieśliśmy do życia ludzkiego

²⁴ Por. A.J. Droge, *Homer or Moses? ...*, dz. cyt., s. 25–26.

²⁵ Diodorus, *Bibliotheca historica* 1, 96, 4–9, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0540%3Abook%3D1%3Achapter%3D96> [dostęp: 8 II 2022 r.].

²⁶ Zob. A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu*, dz. cyt., s. 292–293.

²⁷ Zob. K. Berthelot, *The Use of Greek and Roman Stereotypes about the Egyptians by Hellenistic Jewish Apologists, with Special Reference to Josephus' "Against Apion"*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Århus 1999*, Hrsg. J.U. Kalms, Münster 2000, s. 188–221.

²⁸ Więcej na ten temat: M. Braun, *History and Romance...*, dz. cyt., s. 26–31; oraz G.E. Sterling, *Historiography and Self-Definition...*, dz. cyt., s. 182–183.

żadnego wynalazku”²⁹. Nieco dalej zaś, podsumowując zarzuty autorów niechętnych Żydom, Flawiusz dodaje jeszcze: „niektórzy krytycy zarzucają nam, że nie wydaliśmy wynalazców w dziedzinie sztuk i literatury”³⁰.

Nader ciekawe jest, że w utworze Artapanosa, choć tak wiele mówi się o Mojżeszu, brak jakichkolwiek wzmianek o prawie i prawodawstwie³¹. Jest on natomiast ukazany w sposób frapujący i nieporównywalny z żadnym innym pismem żydowskiego autora³² jako twórca egipskiego kultu zwierząt, sam zaś odbiera cześć jako Hermes. Wspomniana identyfikacja Mojżesza z Hermesem³³ opiera się na umiejętności interpretowania świętych pism, jednakże nie Tory, lecz egipskich hieroglifów, co z kolei w tym ciągu myślowym łączy Mojżesza nie z Jahwe, a z Thotem, gdyż to jego właśnie na podstawie *interpretatio Graeca* utożsamiano w Egipcie z Hermesem³⁴. Pomińcie kwestii prawodawstwa w przypadku osoby Mojżesza jest jeszcze bardziej zaskakujące, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że Hekatajos, z którego pism Artapanos ewidentnie korzystał, skupił się właśnie na tym aspekcie działalności Mojżesza³⁵. To, co podkreślał grecki autor, żydowski – pomiął. Mojżesz jest przedstawiony w utworze Artapanosa jako wybitny, a w zasadzie najwybitniejszy heros. Na podłoże historyczno-literackie takiego ujęcia słusznie zwraca uwagę John Barclay, gdy stwierdza, że w tamtym okresie wszystkie grupy etniczne podsycały swoją dumę opowieściami o bohaterach narodowych, natomiast Artapanos przedstawił Mojżesza jako największego z nich wszystkich³⁶. Sytuację tę można zrozumieć, biorąc pod uwagę wzmiankowany już charakter utworu. Artapanos nie pisał bowiem syntetycznego traktatu ani pouczającej historii, lecz opowiadał o superbohaterach, a jego celem było wzbudzenie zainteresowania i podziwu u czytelników.

Elementy polemiczne w piśmie *O Żydach*

Badacze często wyrażają opinię, że w utworze Artapanosa można dostrzec również elementy polemiczne. Stosunek bohaterów do egipskich świątyn i obsługujących je

²⁹ Józef Flawiusz, *Przeciw Apionowi (Contra Apionem)*, wstęp, tłum. i kom. J. Radożycki, Warszawa 2010 [dalej: *CAp*], 2, 148.

³⁰ *CAp* 2, 182.

³¹ Zwraca na to uwagę Arthur J. Droge (*Homer or Moses? ...*, dz. cyt., s. 29).

³² Kult zwierząt stanowił jeden z zarzutów ciągle stawianych Egipcjanom przez żydowską literaturę hellenistyczną, np. „A nieszczęśni i w rzeczach martwych zadufani ci, co bogami zwą [...] wyobrażenia zwierząt” (Mdr 13,10).

³³ *Praep. Ev.* 9, 27, 6.

³⁴ Zob. C.R. Holladay, „*Theios Aner*” ..., dz. cyt., s. 226; M. Hengel, *Judentum und Hellenismus: Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts vor Christus*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 10, Mohr 1988, s. 552.

³⁵ Por. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 43.

³⁶ Zob. J.M.G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 129.

kapłanów nacechowany jest życzliwością³⁷. Może to być próba odpowiedzi na obraźliwe pomówienia przedstawione w antyżydowskiej historii Manethona. Jednakże trzeba w tym miejscu odnotować, że nie ma pewności co do charakteru pisarstwa Manethona. Wypowiedzi niechętne Żydom są prawdopodobnie późniejszym dodatkiem, ich autorstwo zaś prawdopodobnie należy przypisywać nieznanemu z imienia Pseudo-Manethonowi³⁸.

Polemikę z (Pseudo-)Manethonem, który kreśli sylwetkę Mojżesza jako Osarsifa – kapłana z Heliopolis, można zauważyć w kilku miejscach tego pisma³⁹. Zaprzeczając jego twierdzenie, Artapanos powiada na przykład, że Mojżesz nie tylko nie zakazał kultu bogów⁴⁰, a wręcz sam taki kult ustanowił. Zaprzecza jednocześnie zarzutowi, jakoby miał nakazywać zarzynanie i spożywanie czczonych w Egipcie zwierząt. Dalej Mojżesz bynajmniej nie był najeźdźcą⁴¹, lecz obrońcą Egiptu przed Raguelem i Arabami. W historii opowiedzianej przez Artapanosa Mojżesz ma na swoim koncie również sukcesy militarne odniesione w zwycięskiej kampanii egipskiej przeciwko Etiopii, podczas gdy według Manethona patriarcha przebywał w gościnie u etiopskiego króla⁴².

Trudno orzec, na ile ataki przypisywane Manethonowi były charakterystyczne dla poglądów Egipcjan, wydaje się jednak, że niektóre z jego argumentów krążyły po kraju już wcześniej, wywodząc się niejako ze starszej tradycji⁴³.

Elementy propagandowe u Artapanosa

Przeciwko polemicznemu charakterowi utworu przemawia fakt, że nie ma on bynajmniej wymowy negatywnej. Właśnie barwne, pełne pozytywnych cech przedstawienie Mojżesza jako bohatera, herosa, człowieka życzliwego i dobroczynnego decyduje o tonacji całości utworu⁴⁴. Należy do tego dodać nieobecność wypowiedzi napastliwych, od których aż roi się *stricte* polemiczne pismo *Contra Apionem* Flawiusza.

³⁷ Por. G.E. Sterling, *Historiography and Self-Definition...*, dz. cyt., s. 182–183.

³⁸ Por. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. 1, dz. cyt., s. 705–706; C.R. Holladay, “*Theios Aner*” ..., dz. cyt., s. 213; H. Conzelmann, *Heiden – Juden – Christen. Auseinandersetzungen in der Literatur der hellenistisch-römischen Zeit*, Beiträge zur historischen Theologie 62, Tübingen 1981, s. 74.

³⁹ Motyw Mojżesza Egipcjanina omawia szeroko publikacja: J. Assmann, *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*, Darmstadt 1997.

⁴⁰ *CAp* 1, 239.

⁴¹ *CAp* 1, 241: „wezwał do wspólnej wyprawy na Egipt”.

⁴² *CAp* 1, 246.

⁴³ Jak zauważa Collins (*Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 40). Na możliwość apologetycznego charakteru dzieła zwraca uwagę Anna Świderkówna (*Bogowie zesłi z Olimpu*, dz. cyt., s. 297), dodając jednocześnie, że z pewnością nie był to główny cel Artapanosa.

⁴⁴ Collins podkreśla pozytywny charakter utworu Artapanosa (*Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 41).

Warto zwrócić uwagę na występowanie w tekście omawianego utworu elementów cudowności, tak silnie związanych z owym gatunkiem literackim (jeśli można spekulować na podstawie zachowanych fragmentów, druga cecha romansów, czyli uczucia bohatera, interesują Artapanosa już znacznie mniej). Motyw cudownego oswobodzenia się – z akcentem na stronę zwrotną tego czasownika⁴⁵ – Mojżesza z więzienia faraona, gdy „drzwi same się otwarły”⁴⁶, pojawia się w kontekście Pawła z Tarsu i innych apostołów w *Dziejach Apostolskich* (Dz 5,19; 16,26–27). Nadzwyczajnym działaniem Mojżesza jest również sprowadzenie na Egipt siedmiu plag przedstawione w sposób bliski wyobrażeniom o czarach. W podobną poetykę wpisuje się użycie cudownej laski (czczonej później w egipskich świątyniach⁴⁷) bądź odwołanie się do ukrytego imienia Boga. Hołdowanie tego typu wzorcom odmalowania głównego bohatera skłoniło Annę Świderkównę do wyrażenia opinii o autorze, którego „„oświecony intelektualizm» nie jest zbyt wysokiej klasy”⁴⁸. Zdanie to, samo w sobie bezsprzecznie słuszne, zupełnie niepotrzebnie sugeruje intelektualne ambicje autora utworu, nieskierowanego przecież do elity ówczesnego świata. Słuszniejsze wydaje się umieszczenie go w sferze opowiadań ludowych, których zbiór staje się materiałem dla zdolnego pisarza⁴⁹. Cel Artapanosa jest najwyraźniej propagandowy, gdyż zgrabnie przedstawia argumentację przemawiającą za wyższością kulturową Żydów. Z tego zaś z kolei wynika, że potencjalnymi czytelnikami tego pisma mogli być w zamierzeniu autora zarówno Żydzi, jak i Grecy⁵⁰.

Podsumowanie

Wiele wskazuje na to, że omówione w niniejszym studium dzieło Artapanosa stanowiące przedmiot wielu analiz jest przede wszystkim ciekawym przykładem żydowskiego synkretyzmu⁵¹. Cechy tej nie wykazują utwory innych literatów związanych z Aleksandrią (jak Demetrios Chronograf, Arysteasz, Filon Starszy i tragik Ezechiel). U Artapanosa synkretyzm jest niezaprzeczalny. Jeśli odrzuci się teoretyczną możliwość, że Artapanos był kulturowym *outsiderem*, pozostaje bardziej naturalny

⁴⁵ Cudotwórczy charakter postaci Mojżesza zaniepokoił najwyraźniej Klemensa Aleksandryjskiego, który cytując Artapanosa, zaznacza w przeciwieństwie do wersji Euzebiusza, że drzwi więzienia otwarły się zgodnie z wolą Bożą. Por. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 43.

⁴⁶ *Praep. Ev.* 9, 27, 23–26.

⁴⁷ Zob. C. R. Holladay, „*Theios Aner*”..., dz. cyt., s. 228, przyp. 178, gdzie autor dopuszcza interpretację laski jako symbolu fallicznego.

⁴⁸ A. Świderkówna, *Bogowie zesli z Olimpu*, dz. cyt., s. 297.

⁴⁹ Por. J. M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 127.

⁵⁰ Taką przekonującą tezę stawia Collins (*Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt. s. 44).

⁵¹ Por. N. Walter, *Fragmente jüdisch-hellenistischer...*, dz. cyt., s. 124. Dotychczasowy konsensus w tej kwestii próbuje zakwestionować Erkki Koskenniemi (*Greeks, Egyptians and Jews in the Fragments of Artapanus*, „*Journal for the Study of the Pseudepigrapha*” 13 (2002), iss. 1, s. 17–31).

wniosek wysnuty z zasady, że dzieło wyrasta na gruncie pewnej kultury, jest jej produktem. Jeżeli tak było w tym przypadku, należy uznać, że utwór Artapanosa nie jest ewenementem, przeciwnie: pismo to wykazuje silne tendencje do dostosowywania własnej tradycji do kultury ludu, na którego terenie osiedlili się imigranci żydowscy. Takie otwarte nastawienie do tradycji egipskiej mogło być charakterystyczną cechą alternatywną tutejszego judaizmu⁵². Trudna do precyzyjnego określenia część diaspory była skłonna do syntezy kultury przejętej po przodkach z kulturą miejscową, a nawet z egipską religią, w efekcie zaś takiego połączenia pojawiała się zatem możliwość współistnienia w jednej osobie dumnego Egipcjanina, jak i świadomego siebie Żyda⁵³.

Synkretyczny charakter pisma Artapanosa usiłuje złagodzić Collins, który podkreśla, że ów żydowski autor zawsze nazywa Jahwe Panem wszechświata, natomiast świat bogów egipskich ulega u niego demitologizacji zgodnie z koncepcją euhemeryzmu. Proces taki nigdy nie dotyczy Boga Żydów. Poza tym – jak rozumuje dalej Collins – kult bogów egipskich, biorący rzekomo początek od Mojżesza, ustanowiony jest tylko dla Egipcjan. Czczą oni te zwierzęta, które Mojżesz uznał za pożyteczne. Żydzi nie mają wobec tego żadnego powodu, by sprzeciwić się kultowi egipskiemu⁵⁴. Idąc tym tropem, należałoby zauważyć, że Egipcjanie zostali *a priori* uznani za ludzi niższej kategorii, dla których Mojżesz ustanawia pożyteczne kultury niższego szczebla, sam zostając wierny prawdziwemu Bogu. Jednakże wbrew interesującej analizie Collinsa takiej kategoryzacji ludzi według pochodzenia i narodowości w utworze bynajmniej nie ma.

W ścisłym związku z powyższym wnioskiem pojawia się u współczesnych autorów pytanie, jakim terminem dotyczącym wyznawanej religii można określić samego Artapanosa. Interpretacja utworu jako przykładu synkretyzmu uprawnia do odpowiedzi, że jego autor zdaje się być jednocześnie monoteistą, jak też politeistą⁵⁵, natomiast przyjęcie logicznego wyводу Collinsa może skłaniać do tezy, że Artapanos był henoteistą⁵⁶. Utwór Artapanosa nie zajmuje się jednakże teologią i ma za zadanie raczej zacierać granic niż ich wyznaczanie (choćby na płaszczyźnie terminologicznej). Wskazuje bowiem na możliwość kulturowej zbieżności tradycji żydowskiej i zhellenizowanej religii egipskiej. Gottfried Schimanowski pisze o Ar-

⁵² Inne zdanie prezentuje Erich S. Gruen (*Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*, Hellenistic Culture and Society 30, Berkeley 1998, s. 158), który uważa, że Żydzi nie traktowali takiej postawy poważnie. Polemizuje z nim jednak Collins (*Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 44).

⁵³ Jak podsumowuje tę kwestię Barclay (*Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 132).

⁵⁴ Zob. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 42, przyp. 67; oraz s. 45. Kwestia interpretacji teologicznego charakteru utworu Artapanosa stanowi temat jednej z polemik pomiędzy Collinsem a Barclayem.

⁵⁵ Tak twierdzi Barclay (*Jews in the Mediterranean Diaspora...*, dz. cyt., s. 132).

⁵⁶ Zob. J.J. Collins, *Between Athens and Jerusalem...*, dz. cyt., s. 42, przyp. 68.

tapanosie, że był on był wyraźnie skłonny do przełamywania granic między tradycją żydowską a kulturą grecką⁵⁷. Uwaga ta jest słuszna, aczkolwiek niekompletna. Utwór bowiem Artapanosa – chyba najbardziej z całej hellenistycznej literatury żydowskiej powstałej w świecie aleksandryjskim – jest bardzo mocno osadzony w tym konkretnym punkcie spotkania nie dwóch, lecz trzech starożytnych kultur. Jeśli można dopatrzeć się elementów konwergentnych w wyniku ich porównania w dowolnym zestawieniu, to synteza poświadczona przez utwór Artapanosa (choć należy sobie zdawać sprawę, że pozostał z niej jedynie ułamek nieuchwytnego już dziś obrazu) jest efektem spotkania wszystkich trzech kultur: egipskiej, greckiej i żydowskiej.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Artapanos, *O Żydach*, w: C.R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, vol. 1, *Historians, Texts and Translations 20, Pseudepigrapha Series 10*, Chico 1983, s. 189–244.
- Eusebius, *Praeparatio evangelica* [cytowane jako *Praep. Ev.*], w: *Patrologia Graeca*, t. 21, red. J.P. Migne, Paryż 1857.
- Józef Flawiusz, *Przeciw Apionowi (Contra Apionem)*, wstęp, tłum. i kom. J. Radożycki, Warszawa 2010.
- Klemens Aleksandryjski, *Stromata*, 1.23.154, 2–3, w: *Patrologia Graeca*, t. 8, red. J.P. Migne, Paryż 1857.

Źródła internetowe

- Diodorus, *Bibliotheca historica* 1, 96, 4–9, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0540%3Abook%3D1%3Achapter%3D96> [dostęp: 8 II 2022 r.].

Opracowania

- Adler W., *Alexander Polyhistor's Peri Ioudaiōn and Literary Culture in Republican Rome*, w: *Reconsidering Eusebius: Collected Papers on Literary, Historical, and Theological Issues*, eds. S. Inowlocki, C. Zamagni, Leiden 2011, s. 225–240.
- Assmann J., *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*, Darmstadt 1997.
- Barbu D., *Artapanos*, w: *The Encyclopedia of Ancient History*, eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, S. R. Huebner, Malden 2012, s. 792–793.
- Barclay J.M.G., *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE)*, Berkeley–Los Angeles–London 1996.

⁵⁷ G. Schimanowski, *Juden und Nichtjuden in Alexandrien. Koexistenz und Konflikte bis zum Pogrom unter Trajan (117 n. Chr.)*, Münster 2006, s. 75.

- Berthelot K., *The Use of Greek and Roman Stereotypes about the Egyptians by Hellenistic Jewish Apologists, with Special Reference to Josephus' "Against Apion"*, w: *Internationales Josephus-Kolloquium Aarhus 1999*, Hrsg. J.U. Kalms, Münster 2000, s. 185–221.
- Blundell S., *The Origins of Civilization in Greek and Roman Thought*, London 1986.
- Braun M., *History and Romance in Graeco-Oriental Literature*, Oxford 1938.
- Charlesworth J.H., *Jewish Astrology in the Talmud, Pseudepigrapha, The Dead Sea Scrolls, and Early Palestinian Synagogues*, „Harvard Theological Review” 70 (1977), iss. 3–4, s. 183–200.
- Collins J.J., *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Michigan–Cambridge 2000.
- Conzelmann H., *Heiden – Juden – Christen. Auseinandersetzungen in der Literatur der hellenistisch-römischen Zeit*, Beiträge zur historischen Theologie 62, Tübingen 1981.
- Droge A.J., *Homer or Moses?: Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989.
- Fraser P.M., *Ptolemaic Alexandria*, vol. 1, Oxford 1972.
- Gruen E.S., *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*, Hellenistic Culture and Society 30, Berkeley 1998.
- Hengel M., *Judentum und Hellenismus: Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts vor Christus*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 10, Mohr 1988.
- Holladay C.R., *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, vol. 1, *Historians, Texts and Translations* 20, Pseudepigrapha Series 10, Chico 1983.
- Holladay C.R., *“Theios Aner” in Hellenistic-Judaism: A Critique of the Use of This Category in New Testament Christology*, Society of Biblical Literature Dissertation Series 40, Missoula 1977.
- Koskenniemi E., *Greeks, Egyptians and Jews in the Fragments of Artapanus*, „Journal for the Study of the Pseudepigrapha” 13 (2002), iss. 1, s. 17–31.
- Koskenniemi E., *The Old Testament Miracle-Workers in Early Judaism*, Tübingen 2005.
- Kugler R., *Hearing the Story of Moses in Ptolemaic Egypt: Artapanus Accommodates the Tradition*, w: *The Wisdom of Egypt: Jewish, Early Christian, and Gnostic Essays in Honour of Gerard P. Luttikhuisen*, eds. A. Hilhorst, G. H. van Kooten, *Ancient Judaism and Early Christianity* 59, Leiden 2005, s. 67–80.
- LaCoste N., *Writing the Exodus in Egypt: The Role of Place in Shaping Jewish Narratives*, „Journal for the Study of the Pseudepigrapha” 25 (2016), iss. 4, s. 274–298.
- Mélèze-Modrzejewski J., *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000.

- Raup Johnson S., *Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity: Third Maccabees in Its Cultural Context*, Berkeley 2005.
- Sadowicz M., *Artapanos in Babylonia*, w: *Awilum ša la mašê – man who cannot be forgotten: Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of His 70th Birthday*, eds. S. Zawadzki, R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski, *Alter Orient und Altes Testament* 463, Münster 2018, s. 189–199.
- Schimanowski G., *Juden und Nichtjuden in Alexandrien. Koexistenz und Konflikte bis zum Pogrom unter Trajan (117 n. Chr.)*, Münster 2006.
- Schürer E., *History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, vol. 3, part 2, Edinburgh 1987.
- Sterling G. E., *Historiography and Self-Definition: Josephos, Luke-Acts, and Apologetic Historiography*, Leiden 1992.
- Świderkówna A., *Bogowie zeszedli z Olimpu*, Warszawa 1991.
- Świderkówna A., *Rozmów o Biblii ciąg dalszy*, Warszawa 2001.
- Walter N., *Der Thoraausleger Aristobulos*, Berlin 1964.
- Walter N., *Fragmente jüdisch-hellenistischer Historiker*, Gütersloh 1980.
- Wierzbicka-Trwoga K., *Cechy gatunkowe romansu*, „Terminus” 21 (2019), z. 2 (51), s. 197–214.
- Zellentin H.M., *The End of Jewish Egypt: Artapanus and the Second Exodus*, w: *Antiquity in Antiquity: Jewish and Christian Past in the Greco-Roman World*, eds. G. Gardner, K. Osterloh, Tübingen 2008, s. 27–73.

Abstrakt

Twórczość Artapanosa – teza o synkryzmie diaspery aleksandryjskiej

W niniejszym tekście przedstawiono wnioski z kontekstowej analizy pisma *O Żydach* Artapanosa. Specyfika twórczości tego aleksandryjskiego autora polega na plastycznym ukazaniu niespotykanego nigdzie indziej oblicza diaspery. Artapanos bowiem usiłuje przekonać czytelnika o bliskości dziedzictwa żydowskiego oraz tak kultury egipskiej, jak i hellenistycznej. Jego Mojżesz, ukształtowany na modłę herosa, jest ukazany jako największy dobroczyńca ludzkości jako takiej, głównie zaś jako bohater Egiptu. Spośród różnych możliwych interpretacji fenomenu twórczości Artapanosa niniejsze studium wskazuje na prawdopodobną tezę o synkrycznym nastawieniu jakiejś części diaspery aleksandryjskiej. Stanowiliby ją Żydzi, którzy żyli w przekonaniu o wierności swej tradycji, a jednocześnie chłonili kulturę hellenistyczną i z zyczliwością odnosili się do Egipcjan.

Słowa kluczowe: Artapanos, Egipt ptolemejski, Aleksandria, diaspora, Stary Testament, synkryzm

Abstract

The Work of Artapanos – A Thesis on the Syncretism of the Alexandrian Diaspora

This text presents the findings of a contextual analysis of Artapanos' writing *On the Jews*. The peculiarity of this Alexandrian writer lies in his vivid depiction of the image of the Diaspora, which is unprecedented elsewhere. Artapanos tries to convince his reader of the closeness of Jewish culture to both the Egyptian heritage and Hellenistic culture. His Moses, shaped in the fashion of a hero, is shown as the greatest benefactor of mankind and, as such, mainly as the hero of Egypt. Of the various possible interpretations of the phenomenon of Artapanos' work, this study points to a plausible thesis of a syncretic orientation of some part of the Alexandrian Diaspora. This would include the Jews, who lived in the conviction of being faithful to their tradition, while at the same time absorbing Hellenistic culture and relating with kindness to the Egyptians.

Keywords: Artapanos, Ptolemaic Egypt, Alexandria, diaspora, Old Testament, syncretism

